

*De fabel van De vos
en de ooievaar in een
veertiende-eeuws
Maaslands antifonarium
uit de collectie van Caloen
(Biekorf/Brugge)*

RIK VAN DAELE

De adellijke familienaam van Caloen klinkt als muziek in de oren van medioneerlandici. Zij verbinden deze naam met het Gruuthusehandschrift, dat sinds circa 1850 in het bezit van de familie van Caloen was. Op 14 februari 2007 maakte de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bekend dat zij dat handschrift, dat sinds circa 1460 in het bezit was van Lodewijk van Gruuthuse en zo zijn naam ontving, had aangekocht. De KB verwierf het handschrift na het overlijden van de laatste privébezitter, François van Caloen (1930-2006), die in kasteel Ten Berghe in Koolkerke bij Brugge woonde. Ondertussen is dit Vlaamse topstuk volledig gedigitaliseerd: <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/gruuthuse/page/33/zoom/2/lat/-81.33484424149815/lng/72.421875>.

De adellijke familie van Caloen de Basseghem bezit echter nog andere merkwaardige middeleeuwse boeken. Jean van Caloen (1884-1972), een neef van François van Caloen, en zijn zoon Roland (1920-2014) waren echte boekenverzamelaars. Hun liefde voor middeleeuwse manuscripten blijkt uit de kostbare collectie die beheerd wordt door de Stichting Jean

van Caloen, gehuisvest in het kasteel van Loppem. Op 19 april 2018 werden 31 verluchte manuscripten (23 volledige en acht fragmenten) die eigendom zijn van de Stichting Jean van Caloen / Kasteel van Loppem aan de Brugse erfgoedbibliotheek Biekorf in bewaring gegeven. Dit betekent dat de stichting eigenaar blijft van de collectie handschriften en dat de bibliotheek de verzameling effectief fysiek zal bewaren, ontsluiten en onderzoeken. Voor de Biekorf, de openbare bibliotheek van Brugge met zijn schitterende erfgoedbibliotheek, is dit een perfecte aanvulling van de collectie. De bibliotheek bezit de grootste Vlaamse collectie middeleeuwse handschriften en is een van de zes grote Vlaamse erfgoedbibliotheeken die zich verenigd hebben in de 'Vlaamse Erfgoedbibliotheek'. De Brugse bibliotheek bewaart de monastieke collectie van de oude cisterciënzerabdijen van Ter Doest en Ten Duinen – in totaal 481 manuscripten – en een merkwaardige verzameling laatmiddeleeuwse getijden- en gebedenboeken die teruggaan op de schenkingen van Karel-Thomas de Schietere de Lophem uit 1824 en Edouard Houtard uit 1926.

De schenking van de 31 handschriften van de Stichting Jean van Caloen sluit dus naadloos aan bij de Biekorfcollectie. Het betreft overwegend getijdenboeken en psalters van de dertiende tot de zestiende eeuw.

Naar aanleiding van de inbewaringgeving van de 31 manuscripten werd in april 2018 in de Biekorf een kortlopende, fijne pop-uptentoonstelling georganiseerd. Daar lagen ook de twee topstukken uitgestald, twee fragmentarisch overgeleverde en zeer fraai geïllustreerde vijftiende-eeuwse handschriften die al op enkele internationale tentoonstellingen werden geëxposeerd en die tot voor kort samen ingebonden waren. Elk blad is rijkelijk gedecoreerd met een gehistorieerde initiaal en prachtige randdecoraties. Het zijn beide muziekhandschriften, meer bepaald antifonaria, die afwisselend teksten en muziek van het koorgebed bevatten, een uit het Maasland (elf folio's van rond 1350-1375, 411 x 295 mm) en een uit het Brugse (slechts één folium van ca 1400-1415, 411 x 295 mm). De verluchter van het laatste fragment is te situeren in het Brugse. In het vakjargon heet het 'in de omgeving van de Ushaw groep', zo

genoemd naar het ms. Durham, Ushaw College 10 van de Brugse scribent Johannes Heinemann uit 1408.

De beide fragmenten werden in een postmiddeleeuwse binding bewaard, maar werden in 2018 van elkaar gescheiden, zodat ze apart konden worden gerestaureerd en tentoongesteld. Die binding, die we moeten situeren op het eind van de negentiende eeuw, heeft nauwelijks historische waarde. De fragmenten werden immers uit andere boeken gesneden. Bovendien werd er aan het formaat gesneden en werden de bladen niet in de juiste volgorde ingebonden. Dit weten we omdat de chronologie van de feesten niet gerespecteerd wordt. De antifonaria hebben als nieuwe signatuur 'Ms. Stichting van Caloen 10a' (Limburgs) en '10b' (Brugs) ontvangen.

Tijdens de driedaagse tentoonstelling van 19 tot 22 april 2018 ter gelegenheid van de Erfgoeddag lag het Limburgse antifonarium open op een pagina die vossenspeurders interesseert. Of er in de andere handschriften nog vossen in de marges te zien zijn, is onwaarschijnlijk, maar niet uit te sluiten. Het is hiervoor wachten op de verdere ontsluiting, digitalisering en het onderzoek van alle handschriften. Vandaar dat wij het hier bij een korte vondstmelding houden. De afgebeelde pagina's in de kleine papieren catalogus die naar aanleiding van de tentoonstelling door Eveline Hauwaerts en Ludo Van Damme werd samengesteld, laten alvast verhopen dat de manuscripten in elk geval nog andere prachtige illustraties verbergen.

Op de elf folio's en twee kleine fragmentjes van het Maaslands antifonarium vinden we in het fraaie rankwerk diverse vogels, vlinders, schapen, spelende apen (volgens Maurits Smeyers, die dit handschrift al vroeger bestudeerde, gaat het om een soort hockeybalspel), twee eekhoorns (waarvan een geketend) en twee leeuwen. Maar we treffen ook uitgewerkte tafereelen aan zoals jachtvoorstellingen, bijvoorbeeld een hertenjacht met honden. Ook een witte steltvogel met een paling in de bek maakt indruk, net als een musicerende vrouw (op een snaarinstrument,

hominibus quos dedisti michi nunc autem pro eis rogo
non pro mundo quia ad te uado alleluia. Exouae. *In i. Hoc.*

Alleluia alleluia. *ps. Venite. anip. Non turbetur*
ps. Dne dñs nr. ps. In dño conf. Exaltare domine
ps. Celi enarr. ps. Dne in uirt. in uirtute tua. Canta
alleluia. *ps. Dñs est terra. ps. Exaltabo. bini + psallent uirt. all.*

ost passionem suam per dies quadraginta
apparens eis et loquens de regno de

alleluia. *ps. Er uidentibz illis ele uatit*
est alleluia et nubes suscepit eum
ab oculis eorum alleluia.

Et conuolvens precepit eis ab iherosolymis ne dis-
cederent sed expectarent promissionem pa-

half viool, half harp) en halfwezens (een op een doedelzak en een ander op een lier spelend). In de rechterboord verschuilen zich krachtige fantastische figuren, die vaak een kap over het hoofd hebben.

Op folio 10 recto wordt de hemelvaart van Christus beschreven. Onderaan in de fries vinden we twee marginaaltjes of drolerieën met de vos en de ooievaar. Links staat de vos op de achterpoten, likkebaardend naast een hoge, grijsbruine houten recipiënt waaruit de ooievaar eet, rechts verlekkert de vos zich in een maaltijd uit een platte schotel. De ooievaar pikt met de spitse snavel in de schotel en lijkt toch mee te genieten. (afb. 1 en 2) Wij weten echter beter. Op folio 12 schiet een meermin met pijl en boog ook op een ooievaar boven de gehistorieerde initiaal waarop de verrijzenis van Christus wordt uitgebeeld. (afb. 3)

De scène illustreert de populariteit van de esopische fabel tijdens het derde kwart van de veertiende eeuw. Wat niet kan uitgemaakt worden, is of het fabelverhaal ook een les meegeeft. Daarvoor zijn de andere miniaturen te onsamenhangend. Zij willen wellicht eerder verstrooien dan leren, maar ongetwijfeld was de scène zo vertrouwd dat de uitbeelding van het gezegde 'De bedrieger bedrogen' genoegzaam bekend was. De

Afb. 2. *De vos en de ooievaar*, marginaaltje, Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. SVC 10, fol. 10 r., eigendom van de Stichting Jean van Caloen.

omgeving waarin het werk functioneerde is in elk geval een kloosterlijk milieu; mogelijkwijze gaat het om benedictinessen. In de initiaal van folio 3 recto neemt een groep nonnen onder leiding van de overste deel aan de misviering. Op het eerste blad zit een geknielde kloosteroverste met een bruin kleed en zwarte kap en met staf en de regel in haar hand. Ook op het laatste folio, dat Brugs van oorsprong is, zit een geestelijke in volledig zwart habijt naast de gehistorieerde A, waarin de verrijzenis van Christus wordt uitgebeeld. Zij bidt of zingt de tekst van boetepsalm 51 van koning David: 'Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam' ('Wees mij genadig, God die liefde bent, U, grenzeloze barmhartigheid'). Op dit folio staat onderaan de spectaculairste margeversiering: een opgejaagde eenhoorn nestelt zich in de schoot van een maagd. Links achtervolgt een jager met twee honden een konijn, een everzwijn, een hert en gevogelte (rechts). De eenhoorn zit midden in het gewoel. In de linkermarge komen diverse hybride wezens voor. (afb. 3)

Deze scène is niet de enige in religieuze boeken die naar esopische fabels verwijst. Het zou een mooie onderzoeksvraag zijn om reeds gedigitaliseerde handschriften en beschikbare databanken verder te bekijken. Ook waar het reynaerdiaanse scènes of vossen in religieuze of wereldlijke handschriften betreft, bestaat geen volledige inventaris. Een overzichtswerk zoals Kenneth Varty's *Reynard, Renart, Reinaert and Other Foxes in Medieval England. The Iconographic Evidence* (AUP, 1999) dat voor de Engelse vossen maakte, ontbreekt op Europese schaal (en is ook voor in Vlaanderen en Nederland ontstane teksten niet beschikbaar). Er ligt dus (veel) werk op de plank. Maurits Smeyers gaf alvast een eerste vindplaats aan: 'Een zeer gelijklopende voorstelling is aanwezig in het z.g. Brevier van Lodewijk van Male', eveneens uit het derde kwart van de veertiende eeuw (Brussel, KB hs. 9427, fol. 62v°). In de tentoonstellingscatalogus *De Noordzee over en weer (North Sea Crossings, Oxford, 2021-2022)* vindt de lezer dezelfde scène uitgebeeld (met eveneens een vos die op beide achterpoten staat om in het vat met voedsel te kijken, maar ook dan nog bot vangt) in het getijdenboek van Anna van

Angelus domini descendit
 de celo et accersit angelum
 in sinu matris
 et ait illi quia
 tu concipies et paries
 filium qui dicitur
 Emmanuel
 et tu nuncies illi
 quia dominus cum
 te est et tu nuncies
 illi quia dominus cum
 te est

et venit et invenit locum ubi positus erat dominus
 in celis
 et ait illis
 et ait illis
 et ait illis
 et ait illis

Angelus domini locutus est mulieribus
 dicens quem queritis an ihesum quem queritis

dicens quem queritis an ihesum quem queritis

Bohemen, dat tussen 1340 en 1350 in Vlaanderen ontstond (Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. liturg. f. 3, fol. 128v. (afb. 4) Wie meldt ons de volgende vindplaatsen?

De beschreven handschriften werden ondertussen gepubliceerd op Europeana, een digitaal platform waarop het culturele erfgoed van Europa wordt ontsloten.

Zie https://www.europeana.eu/nl/item/782/object_OBBB__SVC_MS_010A_23XER47.

Afb. 4. De fabel van *De vos en de ooievaar*, Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. liturg. f. 3, fol. 128v. Opname dankzij CC-BY-NC 4.0 Creative Commons licence.

Met dank aan Ludo Van Damme en vooral aan Eveline Hauwaerts van de Brugse Biekorf, die ons alle materiaal en de foto's ter beschikking stelden voor deze korte vondstmelding; en aan Sjoerd Levelt, die ons de illustratie uit de collectie van de Bodleian Library in Oxford bezorgde.

LITERATUUR

E. Hauwaerts (red.), *De collectie van de Stichting Jean van Caloen*, Brugge, Biekorf, 2018. (Tentoonstellingsbrochure.)

A. Peckstadt, *Conditierapport: schema perkamenten folio's antifonaria*; in opdracht van de Stichting Jean van Caloen, 12 maart 2018.

A. Putter, M. Arbabzadah en E. van Houts, '6. Reinaert de Vos', in: S. Levelt & A. Putter, *De Noordzee over en weer. Het literaire erfgoed van Nederlands-Engelse betrekkingen 1066-1688*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2022, p. 233-271. De op p. 250 afgebeelde scène wordt overgenomen als afb. 4.

M. Smeyers, *Miscellanea Neerlandica. Onbekende fragmenten van een antifonarium (Maasland, derde kwart 14de eeuw en Kanalstil, ca. 1400 van de verzameling baron Jean van Caloen te Loppem*, (red. E. Cockx-Indestege, & F. Hendrickx), Leuven, Peeters, 1987, p. 379-417.

Eveneens beschreven in (red.) M. Smeyers, *Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380- ca. 1420)*. Catalogus, Leuven, Peeters, 1993, nr. 12 p. 34-36. (Corpus van verluchte handschriften, vol. 6, Low Countries Series, 4.)

K. Varty, *Reynard, Renart, Reinaert and Other Foxes in Medieval England. The Iconographic Evidence*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999.

Afb. 3. 'De verrijzenis van Christus/Pasen', gehistorieerde initiaal, biddende non en andere marginalia, Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. SVC 10, fol. 12 r., eigendom van de Stichting Jean van Caloen.